International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 6 No. 40 September - October - 2025

भारतीय कला, संगीत व सांस्कृतिक क्षेत्रातील आदिवासी समाजाचे योगदान

रूपाली रविंद्र आल्हाट
संशोधक विद्यार्थीनी, मराठी विभाग,
वसंतदादा पाटील कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, पाटोदा, जि.बीड
Corresponding Author – रूपाली रविंद्र आल्हाट
DOI - 10.5281/zenodo.17656384

सारांश :

भारतीय कला, संगीत आणि सांस्कृतिक वारशात आदिवासी समाजाचे योगदान हे अत्यंत महत्त्वाचे, वैशिष्ट्यपूर्ण आणि प्रेरणादायी आहे. भारतातील आदिवासी जमातींनी निसर्गाशी नाते जपत स्वतःची स्वतंत्र सांस्कृतिक ओळख निर्माण केली आहे. वारली, गोंड, भील चित्रकला, बस्तर धातुकला, बांबू हस्तकला, लोकनृत्य आणि लोकसंगीत यामध्ये त्यांची जीवनशैली, अध्यात्मिकता आणि निसर्गप्रेम प्रतिबिंबित होते. संथाळ, गोंड, कर्मा यांसारखी नृत्यशैली सामूहिकता आणि सामाजिक एकतेचे प्रतीक आहेत, तर आदिवासी संगीत हे परंपरा, उत्सव आणि संघर्ष व्यक्त करणारे माध्यम आहे. स्थानिक वाद्ययंत्रे व लोकगीतांमधून एकात्मता, सामाजिक मूल्ये आणि पर्यावरणसंवेदनशीलता यांचे प्रकटीकरण होते. हस्तकलांमध्येही आदिवासी समाजाने उपयुक्तता आणि सौंदर्याचा सुंदर संगम साधला आहे. आधुनिक भारतात या कलांचा राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर गौरव होत असून, त्या भारतीय सांस्कृतिक वैभवाचा अभिन्न घटक बनल्या आहेत. आदिवासी संस्कृती आपल्याला साधेपणा, निसर्गाशी नाते आणि सामूहिकतेची शिकवण देते. त्यामुळे या वारशाचे जतन, संवर्धन आणि सन्मान करणे ही आजच्या पिढीची सामूहिक जबाबदारी आहे.

बीजसंज्ञा : भारतीय आदिवासी समाज, कला आणि संस्कृती, आदिवासी संगीत, लोकनृत्य व लोकसंगीत, वारली चित्रकला, गोंड कला, भील कला, संथाळ नृत्य, आदिवासी हस्तकला, सांस्कृतिक वारसा, भारतीय सांस्कृतिक वैभव.

प्रास्ताविक :

भारतीय संस्कृती ही विविधतेने नटलेली आहे आणि त्या विविधतेत आदिवासी समाजाचा वाटा फार मोठा आहे. भारतातील आदिवासी समाज हजारो वर्षांपासून निसर्गाशी नातं टिकवून जीवन जगतो आहे. त्यांच्या सांस्कृतिक जीवनशैलीत कला, संगीत, नृत्य, हस्तकला आणि धार्मिक विधी यांचे अनोखे स्वरूप आढळते. आदिवासी संस्कृती ही केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून ती त्यांच्या सामाजिक, आध्यात्मिक आणि धार्मिक आयुष्याचा अविभाज्य भाग आहे. भारतीय उपखंडामध्ये विविध आदिवासी जमाती आपल्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर आधारित जीवन जगतात आणि त्यांचे कला, संगीत व सांस्कृतिक जीवन हे निसर्गाशी पूर्णतः एकरूप झालेले असते. आदिवासी समाजाचा सांस्कृतिक ठेवा हा लोकसंगीत, लोकनृत्य, हस्तकला, चित्रकला आणि धार्मिक समारंभांमध्ये दिसून येतो. त्यांच्या कलाकृतींमध्ये त्यांच्या जीवनशैलीचे, नैसर्गिक प्रेमाचे आणि आध्यात्मिकतेचे दर्शन घडते. विशेषतः वारली चित्रकला, संथाळ नृत्य, गोंड चित्रकला, भील कला, आदिवासी वाद्य संगीत हे

उदाहरणार्थ उल्लेखनीय आहेत. आज आधुनिक भारतीय संस्कृतीवर आदिवासी कलांचा प्रभाव स्पष्टपणे जाणवतो. पारंपरिक संगीत व नृत्यप्रकार राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय मंचावरही गौरवले जात आहेत.

भारतीय कला, संगीत आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात आदिवासी समाजाचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आणि वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. भारतातील आदिवासी जमातींनी आपली अनोखी जीवनशैली, परंपरा आणि धार्मिक श्रद्धा यांच्याद्वारे एक समृद्ध सांस्कृतिक वारसा जपला आहे. या समाजातील कला ही निसर्गाशी एकरूप असते आणि ती त्यांच्या दैनंदिन जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. वारली, गोंड, आणि भील चित्रकला यांसारख्या शैलींमध्ये निसर्ग, प्राणी, दैनंदिन क्रिया आणि आध्यात्मिक विचारांचे सुंदर चित्रण दिसून येते. त्यांच्या संगीतामध्ये स्थानिक वाद्ययंत्रांचा वापर करून तयार केलेल्या पारंपरिक गीतांचा समावेश असतो. जे सण, सणावार, शेतीचे काम, तसेच धार्मिक विधींमध्ये गायले जातात. नृत्यप्रकारांमध्ये संथाळ, कर्मा, गोंड आणि डोमकच यांसारख्या नृत्यशैली समाजातील एकोप्याचे आणि सामूहिक आनंदाचे प्रतीक आहेत. या नृत्यांमध्ये महिला आणि पुरुष एकत्र सहभागी होतात आणि तालबद्ध हालचालींद्वारे निसर्गाचे व जीवनाचे कौतुक करतात. हस्तकलेच्या माध्यमातून आदिवासी समाज बांबू, लाकूड, माती आणि धातूपासून विविध उपयोगी आणि शोभिवंत वस्तू तयार करतो, ज्यामध्ये त्यांची सौंदर्यदृष्टी आणि कौशल्य दिसून येते. आजही या कला आणि परंपरा राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर लोकप्रिय होत असून, अनेक आदिवासी कलाकार आपल्या कलेद्वारे भारताचे प्रतिनिधित्व करत आहेत. त्यामुळे भारतीय सांस्कृतिक वारशात आदिवासी समाजाचा वाटा केवळ ऐतिहासिकच नाही, तर तो एक सजीव आणि प्रेरणादायी ठेवा आहे, जो आजच्या आधुनिक समाजालाही सृजनशीलता, साधेपणा आणि निसर्गाशी नातं टिकवून ठेवण्याचं मोलाचं शिकवण देतो. भारताता मोठया प्रमाणात आदिवासी समाज वास्तव्य करताना पाहावयास मिळतो. या समाजाने आजही आपली संस्कृती टिकवून ठेवलेली आहे. मुल निवासी समाज म्हणून देखील याचा आदिवासी समाज बांधवाकडे पाहिले जाते. त्यामुळे कला, संगीत व सांस्कृतिक क्षेत्रातील योगदानाची नोंद घ्यावी लागते. ती पुढीलप्रमाणे

भारतीय आदिवासी समाजाचे कला क्षेत्रातील योगदानाचे विश्लेषण :

भारतीय आदिवासी समाजाचे कला क्षेत्रातील योगदान हे केवळ सांस्कृतिक दृष्टीनेच नव्हे, तर सामाजिक आणि आर्थिक दृष्टिकोनातूनही अत्यंत मोलाचे ठरते. आदिवासी समाजाची कला ही त्यांच्या जीवनशैलीचा अविभाज्य भाग असून ती निसर्गाशी एकरूप झालेली असते. वारली, गोंड, भील, संथाळ अशा विविध जमातींनी विकसित केलेल्या चित्रकला शैलींमध्ये केवळ सौंदर्यदृष्टीच नाही, तर त्यांच्या दैनंदिन जीवनातील कथा, परंपरा, सण-उत्सव आणि आध्यात्मिक विचारांचे दर्शन घडते. या चित्रकला प्रकारात वापरण्यात येणारी प्रतीकं, रंगसंगती, आणि नैसर्गिक घटकांचा समावेश यामुळे ती कला अधिक अर्थपूर्ण आणि आशयघन ठरते. संगीत व नृत्य या कलाक्षेत्रातही आदिवासी समाजाने मोठं योगदान दिलं आहे. त्यांचे लोकगीतं आणि पारंपरिक वाद्ययंत्रे स्थानिक संस्कृतीशी घट्ट जोडलेली आहेत. सण, शेतीचे कार्य, धार्मिक विधी, विवाह अशा अनेक प्रसंगी सामूहिक नृत्य व गीते सादर केली जातात. या कलांमधून सामूहिकता, सामाजिक एकात्मता आणि आनंद व्यक्त केला जातो. आदिवासी हस्तकला क्षेत्रातही बांबू, लाकूड, माती, धातू यांच्यापासून तयार

होणाऱ्या कलाकृती अतिशय वैशिष्ट्यपूर्ण असतात आणि त्या आता शहरी बाजारातही मोठ्या प्रमाणावर लोकप्रिय झाल्या आहेत. या कलांचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांची सर्जनशीलता ही शास्त्रीय शिक्षणावर आधारित नसून अनुभव, परंपरा आणि निसर्ग निरीक्षणातून विकसित झालेली असते. ही पारंपरिक कला केवळ सौंदर्यासाठी नाही, तर ती आदिवासी समाजाच्या ओळखीचे, त्यांच्या इतिहासाचे आणि संस्कृतीचे सजीव दस्तऐवज आहे. परंतु, या कला अनेकदा मुख्य प्रवाहात दुर्लक्षित राहतात, तसेच त्यांची योग्य ती आर्थिक किंमतही आदिवासी कलाकारांना मिळत नाही. म्हणूनच आजच्या घडीला या कलांचे संवर्धन, प्रचार-प्रसार आणि कलाकारांना आधार देणे गरजेचे आहे. या विश्लेषणावरून स्पष्ट होते की, आदिवासी समाजाचे कला क्षेत्रातील योगदान हे फक्त एक "लोककला" म्हणून पाहण्याइतपत मर्यादित नाही, तर ते भारतीय सांस्कृतिक अस्मितेचा एक अत्यंत महत्त्वाचा स्तंभ आहे.

भारतीय आदिवासी समाजाच्या कलात्मक योगदानाचे विश्लेषण करताना लक्षात येते की त्यांच्या कलांमध्ये केवळ सौंदर्यच नाही, तर समाजशास्त्रीय, आध्यात्मिक आणि अस्तित्ववादी मूल्यांचा ठसा उमटलेला असतो. आदिवासी कला ही त्यांच्या जगण्याची शैली, विचारसरणी आणि निसर्गाशी असलेले भावनिक नाते यांचे प्रतिक आहे. ही कला फक्त दर्शनीय नसून ती जगण्याचा एक मार्ग आहे - जिथे प्रत्येक रेषा, रंग, किंवा चालीमागे एक कथा, एक संस्कृती आणि एक जगण्याचा दृष्टिकोन लपलेला असतो.उदाहरणार्थ, वारली चित्रकला केवळ भिंतीवर रेखाटलेली पांढरी चित्रं नाहीत, तर ती समाजातील जीवनशैलीचे, सणांचे आणि स्त्री-पुरुष समानतेचे प्रतीक आहेत. गोंड चित्रकलेत प्राणी, वृक्ष, पर्वत यांचे रेखाटन करताना आदिवासी समाज निसर्गाशी असलेली आत्मीयता व्यक्त करतो. ही चित्रकला एकप्रकारे पर्यावरणपूरक विचारसरणीचे प्रतीक बनते. त्यामुळेच ही कला केवळ नजरेला सुखावणारी नसून, ती निसर्गसंवेदनशील जीवनशैलीची शिकवण देणारी आहे.

आदिवासी संगीत आणि नृत्य हे केवळ मनोरंजनाचे माध्यम नसून सामूहिक चेतनेचा भाग आहेत. कोणताही सण, लग्न, किंवा शेतीची सुरुवात – या प्रत्येक टप्प्यावर संगीत व नृत्य अनिवार्य असते. यातून एकजुटीचा संदेश मिळतो, तसेच दुःख-सुख सामायिक करण्याची कला या समुदायाने आत्मसात केलेली आहे. ही सामूहिकता आजच्या वैयक्तिक व तुटक समाजरचनेत एक प्रेरणास्थान ठरू शकते. हस्तकलेच्या बाबतीतही आदिवासी समाजाने वापराच्या वस्तूंना सौंदर्याची जोड दिली आहे. मातीच्या भांड्यांपासून ते धातूच्या मूर्तींपर्यंत आणि बांबूच्या वस्तूंना कलात्मकतेने सजवण्यापर्यंत त्यांचे कौशल्य अद्वितीय आहे. आज ही कला 'हँडमेड', 'इको-फ्रेंडली' अशा आधुनिक मूल्यांशी सुसंगत आहे, परंतु अद्यापही हे कलाकार सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या मागेच आहेत. विश्लेषण करताना हेही लक्षात घ्यावे लागते की, आधुनिकतेच्या आणि शहरीकरणाच्या लाटेत ही परंपरा नष्ट होण्याच्या उंबरठ्यावर उभी आहे. आज आवश्यक आहे त्या कलेचा केवळ सन्मान करणे नव्हे, तर त्यांना सामाजिक प्रतिष्ठा, आर्थिक स्वावलंबन आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाची साथ देणे. यामुळे त्यांच्या कलांना नवसंजीवनी मिळेल आणि भारतीय संस्कृती अधिक व्यापक आणि सजीव होईल.

भारतीय आदिवासी समाजाचे संगीत क्षेत्रातील योगदान :

भारतीय आदिवासी समाजाचे संगीत क्षेत्रातील योगदान हे अत्यंत मौल्यवान, समृद्ध आणि वैविध्यपूर्ण आहे. आदिवासी समाजाचे संगीत हे

त्यांच्या जीवनशैलीचा, संस्कृतीचा आणि परंपरेचा गाभा मानला जातो. भारतभरातील विविध आदिवासी जमातींमध्ये स्थानिक बोली, निसर्गाशी नातं, आणि सामाजिक परंपरांचे प्रतिबिंब त्यांच्या संगीतामध्ये स्पष्टपणे जाणवते. आदिवासी संगीत हे प्रामुख्याने मौखिक परंपरेतून आलेले असून, ते पिढ्यानपिढ्या शिकवले जाते. या संगीतामध्ये कोणतेही शास्त्रीय शिक्षण नसतानाही, त्यात एक प्रकारचे नैसर्गिक संगीतज्ञान आणि रचनाशैली आढळते. विविध सण, लग्न समारंभ, शेतीशी संबंधित विधी, धार्मिक उत्सव, तसेच दुःखद प्रसंगी देखील आदिवासी गीतांचा उपयोग होतो. या गीतांमधून एकात्मता, निसर्गप्रेम, सामाजिक मूल्ये आणि अध्यात्मिक भावनांचे प्रकटीकरण होते.

आदिवासी समाजात वाद्यसंगीताचाही विशेष महत्त्व आहे. स्थानिकरित्या बनवलेली वाद्ये – जसे की *ढोल, मांदर, नगाडा, तुंबरू, बासरी, थाळी, खंजिरी* यांचा वापर मोठ्या प्रमाणावर केला जातो. ही वाद्ये निसर्गातील साधनांपासूनच तयार केली जात असल्यामुळे त्यात एक सजीवता आणि निसर्गाशी सुसंगतता आढळते. आदिवासी संगीताची खासियत म्हणजे त्यात गायक, वादक आणि प्रेक्षक यांच्यात फारसा भेद नसतो – सर्वजण सहभागी होतात, एकत्र गातात, वाजवतात आणि आनंद साजरा करतात. विशेष म्हणजे, आदिवासी संगीत हे केवळ सांगीतिक दृष्टीनेच नव्हे, तर ते संघटन, संघर्ष आणि ओळख जपण्याचे माध्यम देखील ठरले आहे. काही आदिवासी गीतांमध्ये सामाजिक प्रश्न, पर्यावरणविषयक चिंता, स्थलांतराचे दुःख यांचाही ठसा दिसून येतो. त्यामुळे या संगीताला एक प्रकारचा सामाजिक संदेशवाहितेचा आयाम प्राप्त होतो. आजच्या काळातही आदिवासी संगीत जागतिक स्तरावर पोहोचत आहे. काही कलाकार आणि गट हे संगीत नव्या पद्धतीने सादर करून आधुनिक श्रोत्यांपर्यंत पोहोचवतात. परंतु, तरीही या संगीत परंपरेचे जतन आणि आदिवासी कलाकारांना योग्य व्यासपीठ मिळवून देणे आवश्यक आहे.

एकूणच भारतीय आदिवासी समाजाचे संगीत क्षेत्रातील योगदान हे केवळ पारंपरिक नव्हे, तर ते भारताच्या सांस्कृतिक समृद्धीचे मूळ स्रोत आहे. हे संगीत आपल्याला सामूहिकता, निसर्गाशी नाते, आणि आत्मीयतेने जगण्याची कला शिकवते. जे आजच्या आधुनिक समाजासाठी अत्यंत प्रेरणादायी आहे.

भारतीय आदिवासी समाज आणि सांस्कृतिकता :

भारतीय आदिवासी समाजाचे सांस्कृतिक क्षेत्रातील योगदान हे देशाच्या एकूण सांस्कृतिक वारशाचा अत्यंत मौल्यवान आणि वैशिष्ट्यपूर्ण भाग आहे. भारतातील विविध आदिवासी जमाती - जसे की गोंड, भील, संथाळ, ओऱांव, हो, वारली, मुंडा, कोरकू इत्यादी - यांनी आपापल्या संस्कृतीतून एक स्वतंत्र आणि सजीव सांस्कृतिक ओळख निर्माण केली आहे. या समाजाचे सण-उत्सव, जीवनपद्धती, भाषा, लोकपरंपरा, नृत्य, संगीत, पोशाख, हस्तकला, कथा-कविता आणि धार्मिक विधी हे सारे घटक भारतीय संस्कृतीला अधिक समृद्ध करतात. आदिवासी संस्कृती ही निसर्गाशी नातं जपणारी, परंपरांवर आधारित आणि सामाजिक एकोप्याला महत्त्व देणारी आहे. त्यांच्या प्रत्येक सणामध्ये नृत्य, गाणी, वाद्ये, पारंपरिक पोशाख आणि सामाजिक सहभाग यांचे समन्वय असतो, ज्यातून त्यांच्या सांस्कृतिक सजीवतेचे दर्शन घडते. याशिवाय, आदिवासी समाजाने भारतीय लोककलांच्या विविध शाखांमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. वारली आणि गोंड चित्रकला, बस्तरची धातुकला, बांसाच्या हस्तकला, पारंपरिक वेशभूषा आणि शृंगारिक अलंकार हे त्यांच्या सृजनात्मकतेचे उत्तम उदाहरण आहे. त्यांच्या लोककथांमध्ये जीवनशिक्षण, नीतिमूल्ये आणि निसर्गसंवेदनशीलतेचा बोध आढळतो. त्यांच्या

सांस्कृतिकतेचे वैशिष्ट्य म्हणजे सामूहिक सहभाग आणि नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा शाश्वत वापर. आजही आदिवासी परंपरा विविध महोत्सवांमध्ये, लोककलांच्या प्रदर्शनांमध्ये आणि राष्ट्रीय कार्यक्रमांमध्ये महत्त्वाने सादर केल्या जातात.

आदिवासी सांस्कृतिक वारसा केवळ पारंपरिक किंवा ऐतिहासिक नाही, तर तो आजच्या सामाजिक आणि पर्यावरणीय संदर्भातही उपयुक्त ठरतो. त्यांच्या जीवनशैलीतून आपण सामूहिकता, साधेपणा, पर्यावरणप्रेम आणि आत्मसन्मानाचे मूल्य शिकू शकतो. त्यामुळे भारतीय आदिवासी समाजाचे सांस्कृतिक क्षेत्रातील योगदान हे फक्त परंपरेचा भाग नसून, ते आधुनिक भारताच्या आत्म्याचा एक महत्त्वाचा घटक आहे, ज्याचे जतन आणि संवर्धन ही आपली सामूहिक जबाबदारी आहे.

समारोप:

भारतीय कला, संगीत आणि सांस्कृतिक क्षेत्रामध्ये आदिवासी समाजाचे योगदान हे अतिशय समृद्ध, बहुआयामी आणि प्रेरणादायी आहे. त्यांच्या परंपरा, लोककला, नृत्य, गीत, वाद्ये, चित्रकला आणि जीवनपद्धती यांमधून भारतीय संस्कृतीचे एक मूळ, नैसर्गिक आणि सजीव रूप प्रकट होते. आदिवासी समाजाने निसर्गाशी नाते जपणाऱ्या जीवनशैलीतून अशा प्रकारच्या कलात्मक सृजनाची निर्मिती केली आहे, जी आजही लोकांमध्ये उत्सुकता, आदर आणि आकर्षण निर्माण करते. त्यांच्या कलांचे वैशिष्ट्य म्हणजे ती केवळ सौंदर्यपूर्ण नसून, ती सामाजिक, धार्मिक आणि पर्यावरणीय भानाने समृद्ध आहे. आजच्या आधुनिक आणि तंत्रज्ञानप्रधान जगात आदिवासी कला व संस्कृतीचे जतन करणे आणि त्याला मान्यता देणे ही केवळ एक गरज नाही, तर एक सामाजिक जबाबदारी आहे. या कलांमध्ये भारताच्या खऱ्या सांस्कृतिक आत्म्याचे प्रतिबिंब आहे. त्यामुळे, आदिवासी समाजाचे योगदान हे भारताच्या सांस्कृतिक वैभवाचा एक अभिन्न आणि गौरवशाली भाग आहे, ज्याचा सन्मान व संवर्धन करणे अत्यावश्यक आहे.

संदर्भ :

1. प्रा. गुरूनाथ द. नाडगोंडे, भारतीय आदिवासी, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, विजयानगर, पुणे, 2012
2. दिलीप चव्हाण – आदिवासी संस्कृतीचे आयाम, प्रकाशक: लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, 2010
3. माधवी कोलते – भारतीय आदिवासी कला आणि परंपरा, प्रकाशक: डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, 2015
4. गुरुप्रसाद माडवी – आदिवासी कला व संस्कृती, प्रकाशक: विद्या पब्लिकेशन, नागपूर, 2012
5. डॉ. शंकरराव खरात – आदिवासी जीवन आणि संस्कृती, प्रकाशक: सत्यम पब्लिकेशन, पुणे, 2005
6. डॉ. प्रकाश सोनकांबळे – आदिवासी समाज आणि सांस्कृतिक वारसा, प्रकाशक: संकल्प पब्लिकेशन, औरंगाबाद, 2014
7. रामचंद्र भिसे – गोंड कला आणि संस्कृती, प्रकाशक: साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर, 2011
8. डॉ. गोविंद गायकवाड – भारतीय आदिवासी लोकपरंपरा, प्रकाशक: विद्या बुक्स, लातूर, 2016